

AFVALPREVENTIE DOOR HERGEBRUIK

Inhoudstafel

1.	Afvalpreventie door hergebruik.....	2
1.1.	De afvalproductie voorkomen / Preventiepraktijken	2
1.2.	Wat is hergebruik?	4
1.3.	Door de wetgeving vastgelegde doelstellingen	4
1.4.	De actoren van hergebruik.....	5
1.4.1.	De sociale economie	5
1.4.2.	De Brusselaars	6
2.	De sector van de sociale economie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.....	6
2.1.	Algemeen overzicht	6
2.1.1.	Structuren en werking van de bedrijven van de sociale economie	6
2.1.2.	Twee gegevensbronnen: de federatie Ressources en Leefmilieu Brussel	6
2.1.3.	Activiteitsketens	7
2.1.4.	Het gebruik in het hergebruik	7
2.1.5.	De garantielabels.....	8
2.2.	Prestaties	9
2.2.1.	Tonnage ingezameld door de sociale economie bij de gezinnen door de gesubsidieerde structuren en beheerprestaties	9
2.2.2.	Prestaties voor de textielketen	10
2.2.3.	Prestaties voor de grofvuil- en brocanteketen.....	11
2.2.4.	Prestaties voor de AEEA-keten	12
2.2.5.	Prestaties voor de keten van verbruiksgoederen voor computers	12
2.2.6.	Prestaties voor de fietsketen	13
3.	De Brusselaars ten opzichte van hergebruik	13
3.1.	De obstakels voor hergebruik: externe en interne factoren	13
3.1.1.	Externe obstakels gekoppeld aan de sociale en milieucontext.....	13
3.1.2.	Interne obstakels die de aanpak van hergebruik beperken	14
3.2.	Variabele bereidheid tot hergebruik volgens het socio-demografisch en individueel profiel.....	15
3.2.1.	Socio-demografische typologie van de gebruikers	15
3.2.2.	Gebruikersprofielen	16
4.	De praktijk van hergebruik in functie van de modaliteiten en voorwerpstroom	17
4.1.	De modaliteiten van hergebruik	17
4.2.	De tweedehandskoop/-verkoop: wat er wel en niet werkt.....	18
4.2.1.	De kanalen van de tweedehandssector	18
4.2.2.	De motivaties	18

4.2.3. De obstakels: emotionele en rationele remmen	19
4.2.4. Aanbevelingen	20
4.3. Toepassing van hergebruik in functie van de uitrustingsstromen ¹⁶	21
5. Besluiten	24
Bronnen	25

1. Afvalpreventie door hergebruik

1.1. Waarom de afvalproductie voorkomen ?

Momenteel vallen de uitrustingen waarvan de gezinnen en bedrijven zich ontdoen, over het algemeen in de categorie van de afvalstoffen. Ze worden dan in het beste geval gerecycleerd en in het slechtste geval verbrand. Dit terwijl deze uitrustingen vaak nog herstelbaar of herkwalificeerbaar zijn en dus een nieuw leven zouden kunnen krijgen.

In 2017 hebben de Brusselse gezinnen 334.000 ton afval (alle soorten afval samen) geproduceerd (Leefmilieu Brussel¹, 2020) en meer dan 40 % van dit volume werd selectief ingezameld na een sortering uitgevoerd door de gezinnen als voorbereiding voor recycling of hergebruik (Leefmilieu Brussel², 2020).

De burger heeft geleidelijk aan de gewoonte aangenomen om zijn afval te sorteren (Leefmilieu Brussel², 2020), met name in het kader van de gewestelijke verplichtingen (Brusselse Hoofdstedelijke Regering, 2013; Leefmilieu Brussel³, 2020). Nochtans blijft de verwerking van de afvalstoffen door recycling onvoldoende om onze ecologische voetafdruk te verkleinen. Enerzijds is recycling energie-intensief, omdat hierbij het oorspronkelijke product vernietigd en in nuttige bestanddelen gescheiden moet worden. Anderzijds kan bij recycling slechts een gedeelte van de materie gevaloriseerd worden, terwijl de niet-recycleerbare gedeelten bij het te verwijderen afval belanden.

Het blijft dus belangrijk om verder te gaan dan het lineaire consumptiemodel 'ontginning van materialen → productie → consumptie → verwijdering' en alternatieve praktijken aan te wenden. Hoe meer men stroomopwaarts van de afvalproductie tussenkomt, des te positiever de gevolgen voor het milieu zijn. Door ervoor te zorgen dat deze afvalstromen pas veel later in de recycling en vooral verbranding belanden, zou een bijdrage geleverd kunnen worden aan het aanzienlijk verkleinen van de ecologische voetafdruk van de Brusselse consumenten.

De vermindering van de afvalstoffen vereist zowel de beheersing van de consumptie – de bevordering van duurzaam en milieuvriendelijk consumptiegedrag – als de optimalisering van het gebruik, wat neerkomt op het verlengen van de levensduur van de uitrustingen of het intensifiëren van het gebruik. De verlenging van de levensduur betekent beroep doen op onderhoud, herstelling, herkwalificatie en hergebruik, of dit nu via wederverkoop, schenking of ruil is. Het intensifiëren van het gebruik verwijst naar het delen, uitlenen, ontlenen en (ver)huren. Al deze gebaren creëren gebruikslussen, die ook de lussen van de circulaire economie zijn. Hoe korter de lus is, des te kleiner de milieu-impact is. Al deze praktijken liggen trouwens aan de basis van de alternatieve economische modellen van de economie en functionaliteitseconomie.

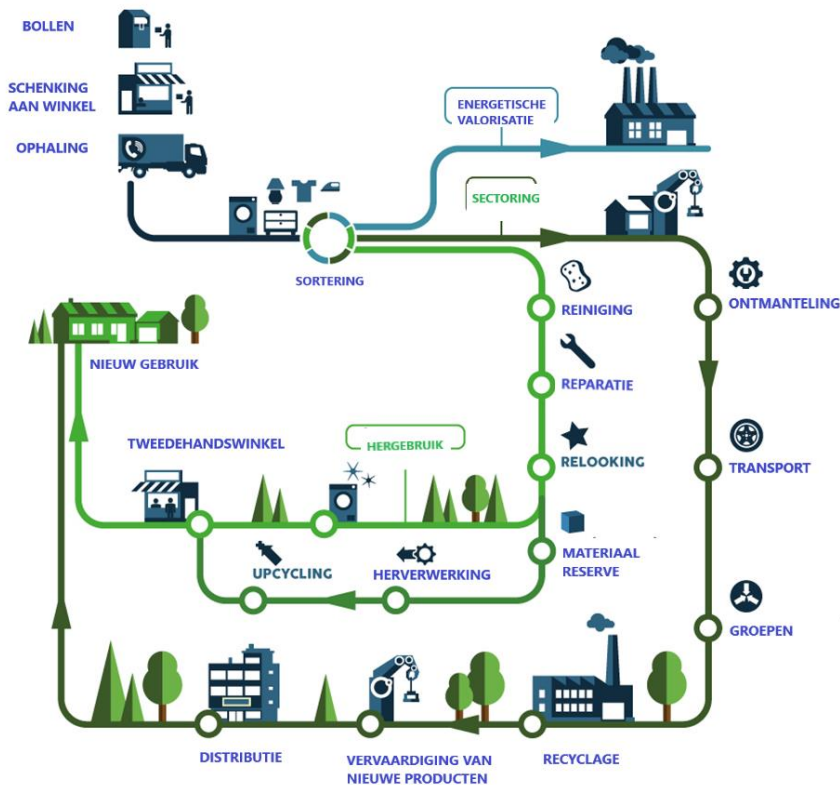

Figuur 1: De lussen van hergebruik

Bron: Ressources, 2017

Bron: <https://www.res-sources.be/fonctionnement/>

1.2. Wat is hergebruik?

Hergebruik en herkwalificatie laten toe om de levensduur van de voorwerpen te verlengen door goederen die men had kunnen weggooiden, weer in gebruik te nemen zonder dat deze via het afvalstadium gaan. Deze praktijken zorgen dus voor preventie, doordat ze bijdragen aan het verminderen van de hoeveelheid geproduceerd afval en zo rechtstreeks de milieukosten gerelateerd aan hun verwerking verlagen.

Wat is het verschil tussen hergebruik en herkwalificatie? ¹

Hergebruik is het opnieuw benutten als zodanig van de elementen zonder belangrijke transformatiefase, voor een gebruik dat identiek is aan dat waarvoor ze ontworpen werden. Bij hergebruik worden de goederen voorbereid om opnieuw benut te worden, waarbij de stappen van reiniging, herstelling, nuttige toepassing (compost, doek, ...) of revisie doorlopen worden. De herstellingswerkplaatsen van de sociale economie hebben vooral betrekking op de ketens van fietsen, huishoudapparaten en informaticamateriaal (IT), waarbij men dan spreekt over herverpakking.

Herkwalificatie is het voorbereiden van de producten of bestanddelen van producten met het oog om opnieuw benut te worden voor een ander gebruik dan dat waarvoor ze ontworpen werden. Herkwalificatie houdt geen fysieke of chemische structurele wijziging van de materie in. Het gaat bijvoorbeeld om demontage, transformatie en herfabricage ('remanufacturing' of 'upcycling'). Remanufacturing is een semi-industrieel proces dat de intrinsieke waarde van de producten aan het einde van hun levensduur recupereert in de vorm van bestanddelen of materie. Door demontage, reiniging, controle en hermontage worden voorwerpen opnieuw gecreëerd, die bestemd kunnen zijn voor een ander gebruik dan dat van het oorspronkelijke voorwerp (bijvoorbeeld verlichtingsarmaturen gemaakt met tafelgerei). Ten slotte worden de goederen die niet geschikt zijn voor hergebruik, maar wel recycleerbaar zijn, ontmanteld per aard van de materialen (hout, metaal, plastic, ...) en overgebracht naar de overeenkomstige recyclingketens. In al deze procedures is het essentieel dat de inzameling van de gebruikte uitrustingen het maximumpotentieel van hergebruik van de uitrustingen bewaart; men spreekt van 'bewarende' inzameling.

De actoren van de sociale economie die instaan voor hergebruik, ontwikkelen de activiteiten van inzameling, voorbereiding voor hergebruik (sortering, herstelling, herkwalificatie) en verkoop. Ze laten toe om een nieuw leven aan de producten te geven en lokale, laaggekwalificeerde jobs te creëren.

De laatste jaren hebben de praktijken van hergebruik zich ontwikkeld, gestimuleerd door het verbod om bepaalde recycleerbare materialen naar een stortplaats over te brengen en door een verhoging van de terugnametarieven voor bepaalde afvalstoffen.

1.3. Door de wetgeving vastgelegde doelstellingen

Op Europees niveau zijn doelstellingen inzake recycling en voorbereiding voor hergebruik van de gemeentelijke afvalstoffen vastgelegd in de Richtlijn 2008/98/EG. Ze beogen een percentage voor recycling en voorbereiding voor hergebruik van 55 % in 2025, 60 % in 2030 en 65 % in 2035 te bereiken.

Nochtans zijn deze doelstellingen van toepassing op het totaalvolume van gemeentelijke afvalstoffen geïnjecteerd in een recyclingketen of voorbereid voor hergebruik. Ze laten dus niet toe om de inspanning op gebied van hergebruik specifiek te objectiveren. De verwerking van de afvalstoffen door recycling en de preventie door hergebruik zijn dus fundamenteel verschillend. De Europese Commissie is van plan binnenkort een specifieke rapporteringsmethode voor de voorbereiding voor hergebruik voor te stellen.

¹RESSOURCES, 2017, 'Observatoire de la réutilisation Wallonie/Bruxelles – Edition 2017', p. 4-5

In december 2015 heeft de Europese Commissie een actieplan ter bevordering van de circulaire economie goedgekeurd.² Dit plan omvat in totaal 54 maatregelen die bedoeld zijn om de Europese bedrijven en consumenten te helpen bij de overgang naar een meer circulaire economie, waarin de hulpbronnen op een duurzamere manier gebruikt worden. De voorstellen hebben betrekking op de hele levenscyclus: van de productie en consumptie tot het beheer van de afvalstoffen en de markt van de secundaire grondstoffen.

In 2016 heeft de Belgische federale regering een actieplan uitgewerkt, dat de visie van de federale regering betreffende de overgang naar een circulaire economie omkadert.³ Het document bundelt 21 maatregelen gaande van de ontwikkeling van innovatieve economische modellen ter bevordering van het eco-ontwerp, tot de steun bij herstellingen, via een betere garantie voor de consumenten.

Ten slotte definieert het vijfde Hulpbronnen- en Afvalbeheerplan van het Brussels Gewest⁴, goedgekeurd in 2018, een kader voor het ontwikkelen van het hergebruik van uitrustingen om aan de vraag van de gezinnen en professionele activiteiten tegemoet te komen. Naast de subsidiëring van de sector (van kracht sinds het Besluit van de Regering van 11 maart 2004 betreffende de erkenning en subsidiëring van verenigingen) zijn er nieuwe maatregelen om ervoor te zorgen dat de actoren van de sociale economie voorrang en gratis toegang hebben tot de bron van de stromen, en om de bewarende inzameling van de stromen bij de burgers te organiseren.

1.4. De actoren van hergebruik

Hoewel het belangrijk is om initiatieven te steunen die de optimalisering van het gebruik van apparatuur vergemakkelijken, is het ook belangrijk om de betrokkenheid van de burgers bij deze overgang van het verbruik en het beheer van alledaagse apparatuur te ondersteunen.. Van zodra de toevlucht tot (ver)huur of ruil uitgeput is, is schenking aan de in hergebruik actieve bedrijven van de sociale economie een te promoten oplossing. Deze fiche zal de rol van twee sleutelactoren van hergebruik onderzoeken: enerzijds de structuren van de sociale economie en anderzijds de gebruikers en hun bereidheid tot hergebruik.

1.4.1. De sociale economie

Bedrijven van de sociale economie verzamelen diverse stromen van alledaagse gebruikte voorwerpen om ze voor te bereiden voor hergebruik of eventueel recycling. De verschillende ingezamelde goederen worden optimaal gevaloriseerd en terug in de handel gebracht via de tweedehandswinkels. Door een serie voorwerpstromen in te zamelen, te herstellen en opnieuw te koop te stellen, speelt de sector een rol in de afvalpreventie in Brussel. Dit sluit ook aan bij de logica van de circulaire economie door de vorming van consumptielussen in korte circuits te bevorderen. Helaas heeft de sector het moeilijk om de verwerkte volumes te verhogen, omdat ze niet kan beschikken over voldoende grote bewarende inzamelingen en geen toegang kan krijgen tot bepaalde stromen.

De vereniging Ressources, die de bedrijven van de sociale economie van het Waals en Brussels Hoofdstedelijk Gewest verenigt, verzamelt verschillende gegevens betreffende de activiteit en werkgelegenheid in de sector. Ze vormen een kostbare informatiebron over de werking en prestaties van de sector, omdat er geen andere eenvoudig toegankelijke statistieken over het onderwerp bestaan. Deze gegevens worden verwerkt en periodiek gepubliceerd in een 'Observatorium van het hergebruik', en zijn opgenomen in deze fiche m.b.t. de laatste gegevens afkomstig van Leefmilieu Brussel

² MEDEDELING VAN DE COMMISSIE AAN HET EUROPEES PARLEMENT, DE RAAD, HET EUROPEES ECONOMISCH EN SOCIAAL COMITE EN HET COMITE VAN DE REGIO'S, december 2015, 'Maak de cirkel rond - Een EU-actieplan voor de circulaire economie', COM/2015/0614. Beschikbaar op

[\[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0614\]](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0614)

³ FEDERAAL MINISTERIE VAN ENERGIE, LEEFMILIEU EN DUURZAME ONTWIKKELING, oktober 2016, 'Samen de economie doen draaien dankzij de circulaire economie in ons land'. Beschikbaar op

[\[https://www.health.belgium.be/sites/default/files/uploads/fields/fpshealth_theme_file/econ-circ-fr-light.pdf\]](https://www.health.belgium.be/sites/default/files/uploads/fields/fpshealth_theme_file/econ-circ-fr-light.pdf)

⁴ LEEFMILIEU BRUSSEL, november 2018, 'Hulpbronnen- en Afvalbeheerplan – Voor een duurzame, sobere, lokale en circulaire consumptie. Voor een afvalloze maatschappij', pagina 8

(budgettaire gegevens m.b.t. subsidies toegekend aan structuren van de sociale economie en m.b.t. ingezamelde tonnages per stroom).

1.4.2. De Brusselaars

Als gebruikers is het engagement van de burgers in de overgangsstap naar een meer circulaire economie een cruciaal aspect. Om de optimalisering van het gebruik van de uitrustingen en de verlenging van hun levensduur aan te moedigen, is het nuttig om de bereidheid van de Brusselaars tot hergebruik te kennen en om de hindernissen en aansporingen in kaart te brengen.

In 2015 en 2016 heeft Leefmilieu Brussel de opdracht gegeven voor twee studies^{5 6} om de gedragingen van de burgers inzake hergebruik en herstelling te begrijpen, in een zowel kwalitatief als kwantitatief perspectief. Het doel was om enerzijds de beweegredenen en belemmeringen voor het al dan niet toepassen van hergebruik- of hergebruiksgedrag vast te stellen en anderzijds de kanalen te begrijpen waarlangs informatie wordt overgedragen. Deze factsheet geeft een overzicht van de belangrijkste bevindingen van één van deze studies.

2. De sector van de sociale economie in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

2.1. Algemeen overzicht

2.1.1. Structuren en werking van de bedrijven van de sociale economie⁷

De actoren van de sociale economie kunnen verschillende structuren aannemen: coöperaties, vennootschappen met sociaal oogmerk, verenigingen, onderlinge maatschappijen, stichtingen. Deze sector wordt gekenmerkt door een prioritering van het sociale aspect op het nastreven van winst. Via het aanbieden van een buurtdienst hebben de bedrijven van de sociale economie de volgende doelstellingen: dienstverlening aan de gemeenschap, creëren van werkgelegenheid, opleiding van laaggekwalificeerde personen en bescherming van het milieu. Hun werkwijze wordt gekenmerkt door een autonoom, democratisch en participatief beheer. De baten van de activiteiten worden meestal toegewezen aan het maatschappelijk doel van het bedrijf.

2.1.2 Twee gegevensbronnen: de federatie Ressources en Leefmilieu Brussel

Sommige bedrijven van de sociale economie zijn erkend en gesubsidieerd om de voorbereiding voor hergebruik van textielafval, grofvuil (meubilair, huishoudartikelen en vrijetijdsartikelen) en afgedankte elektrische en elektronische apparatuur te ontwikkelen. Een Besluit van de Brusselse Hoofdstedelijke Regering laat toe om de verenigingen die actief zijn in de recuperatie van gebruikte goederen, te erkennen en geeft hen sinds 2004 toegang tot gewestelijke subsidies in verhouding tot de in het Brussels Gewest ingezamelde en reëel hergebruikte hoeveelheden afval. Deze erkenning opent voor hen de deuren tot het verlaagde BTW-tarief op de verkopen van tweedehandsgoederen.

Leefmilieu Brussel is het organisme dat de subsidiëring van de verenigingen van de sociale economie beheert en de gegevens inzake hun inzamel- en hergebruikprestaties verzamelt. Het aantal gesubsidieerde structuren is relatief stabiel en varieert tussen 5 en 7 sinds 2004.⁸ In 2017 werden zes verenigingen die actief zijn op het vlak van de inzameling en het beheer van textielafval, grofvuil, elektrische en elektronische apparatuur (AEEA) en inktpatronen, ondersteund door het Gewest voor hun verliesgevende inzamel-, hergebruik- en recyclingactiviteiten. Het gaat om: Spullenhulp; Oxfam – Solidariteit; La Poudrière; Terre; Leger des Heils en GIGA Services. Al deze bedrijven beschikken over

⁵ DEDICATED, 2018. 'Barometer van de opinies en het gedrag van de Brusselse bevolking in milieuzaken', studie voor rekening van Leefmilieu Brussel. Niet-gepubliceerd document

⁶ EGÉRIE RESEARCH, 2015, 'Analyse qualitative des comportements de réutilisation et de réparation des produits en région de Bruxelles-Capitale à l'aide de focus-groupes'. Niet-gepubliceerd document

⁷ RESSOURCES, 2017, 'Observatoire de la réutilisation Wallonie/Bruxelles – Edition 2017'

⁸ Gegevens van Leefmilieu Brussel, 2019

hun inzamelpunten, sorteer- en verwerkingscentra en winkels waar tweedehandsgoederen verkocht worden.

Daarnaast verenigt de vereniging Ressources de bedrijven van de sociale economie van het Waals en Brussels Hoofdstedelijk Gewest, die actief zijn op het vlak van afvalvermindering door recuperatie, hergebruik, nuttige toepassing en recycling van de hulpbronnen volgens een circulaire economiedynamiek.

Net zoals de gesubsidieerde structuren neemt het aantal Brusselse bedrijven die lid zijn van de federatie Ressources weinig toe; dit aantal is toegenomen van 9 tot 12 tussen 2004 en 2016⁷, om dan terug af te nemen tot 11 in 2017⁹. Deze cijfers verbergen echter in- en uitgaande bewegingen, en een zekere roulatie is vast te stellen, zowel in de gesubsidieerde structuren als onder de leden van Ressources.

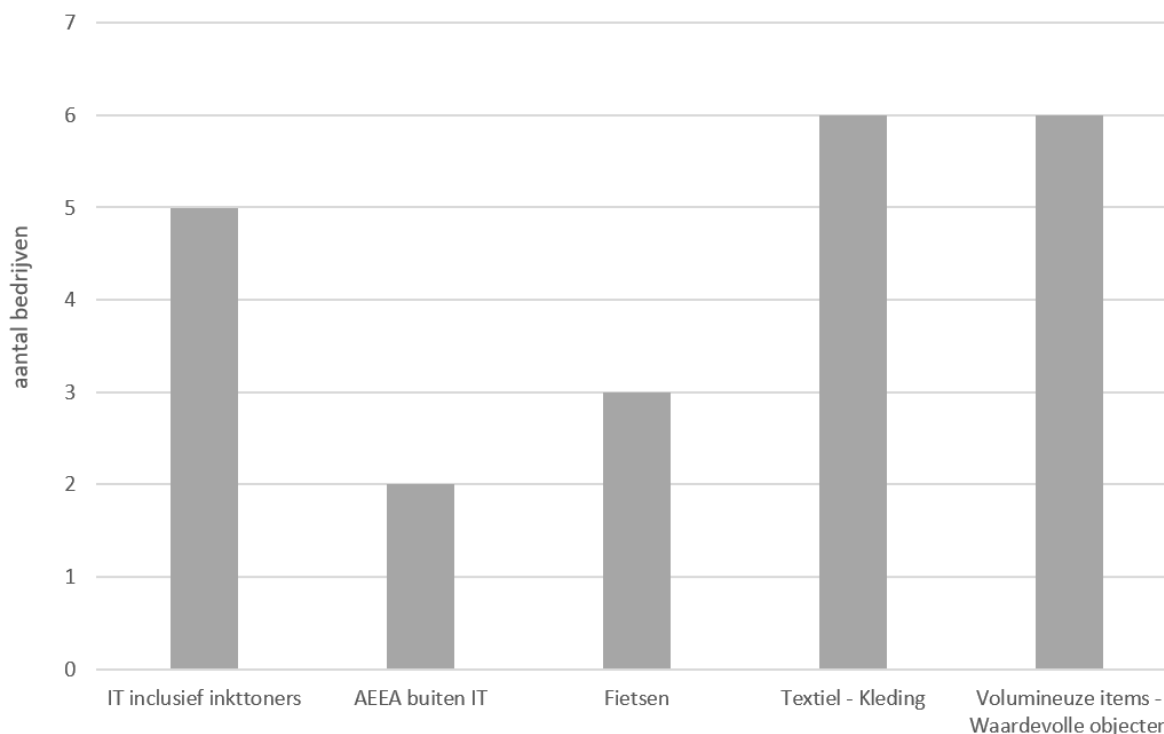
2.1.3 Activiteitsketens

In 2016 telden de infrastructuren die lid zijn van het netwerk Ressources in Brussel, 6 sorteercentra, 10 herstellingswerkplaatsen en 24 tweedehandswinkels. Zoals

Figuur 2 aangeeft, zijn de best vertegenwoordigde activiteitsketens in de bedrijven die lid zijn van Ressources in Brussel kleding en textiel evenals grofvuil en valoriseerbare voorwerpen. Hierna volgt informaticamateriaal (incl. inktpatronen) en ten slotte fietsen en AEEA behalve IT.

Figuur 2: Activiteitsketens van de Brusselse leden van Ressources in 2016

Bron: RESSOURCES, 2017, 'Observatoire de la réutilisation Wallonie/Bruxelles – Edition 2017'

2.1.4. Het gebruik in het hergebruik

De bedrijven van de sociale economie vormen ook een niet verwaarloosbare bron voor het creëren van werkgelegenheid, in het bijzonder laaggekwalificeerde jobs. De bedrijven die lid zijn van Ressources, zijn hoofdzakelijk KMO's met minder dan 50 werkkrachten. De gemiddelde omvang bedraagt 32 werkposten in voltijds equivalent. Op Waals en Brussels niveau telde de sector in 2017 het equivalent

⁹ RESSOURCES, 2018, 'Observatoire de la réutilisation Wallonie/Bruxelles – Edition 2018'

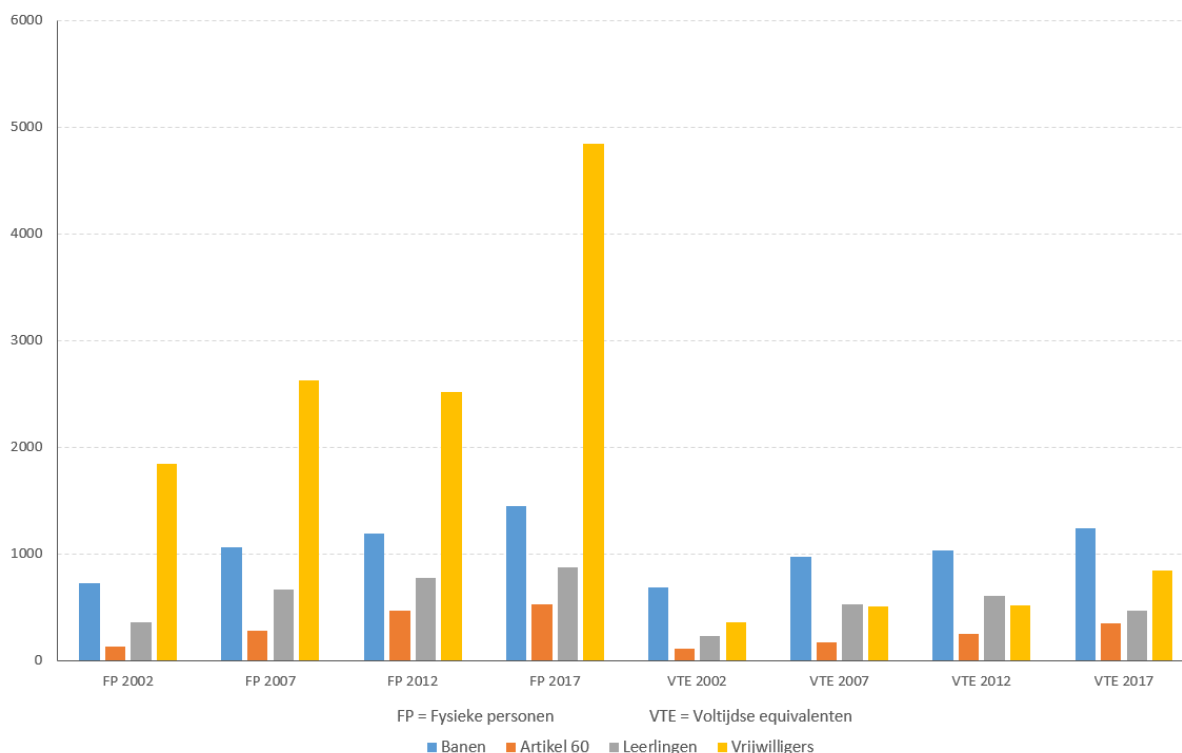
van 2896 voltijdse equivalenten voor 7703 werkkrachten⁹. Dit staat voor een stijging van 6,8 % ten opzichte van het jaar 2016⁷.

Onder deze werkkrachten is 19 % aangeworven als werknemer, terwijl de vrijwilligers 63 % vertegenwoordigen. Het netwerk telt nog 7 % werkkrachten onder overeenkomst Artikel 60 (in samenwerking met het OCMW) en 11 % leerlingen (bepaalde structuren van de sociale economie hebben een statuut van centrum voor socio-professionele integratie)⁹. In voltijdse equivalenten bezetten de Waalse en Brusselse bedrijven van de sociale economie dus in 2016 43 % van de contractuele jobs, 29 % van het vrijwilligerswerk en 28 % van de personen in loopbaanverandering (overeenkomst Artikel 60 en leerovereenkomst). De stijging van het aantal vrijwilligers sinds 2016 houdt verband met de toetreding van Repair Together, het netwerk van de Repair Cafés, tot de federatie Ressources. Deze gerichte herstellingssites, momenteel met 200 in België, nemen inderdaad sterk toe.

Figuur 3 illustreert de evolutie van de werkgelegenheidsstructuur in de structuren die lid zijn van Ressources in Wallonië en Brussel van 2002 tot 2017.

Figuur 3: Evolutie van de werkgelegenheid bij de Waalse en Brusselse leden van de federatie Ressources van 2002 tot 2017

Bron: Ressources, 2018 (gegevens 2017)

Zoals de werkgelegenheidsstructuur suggereert, biedt de sector ook een kans voor professionele integratie. Er is ook een nieuw beroep ontstaan: de valorisator. Hij ziet erop toe dat de hulpbronnen maximaal benut worden. Hij haalt uit de afvalstroom de herbruikbare goederen, waarvoor er geïdentificeerde kanalen voor verwerking en commercialisering bestaan. Stroomopwaarts zorgt hij er ook voor dat het afval wordt ingezameld op een manier die het milieu ontziet en aan het einde van de keten optimaal wordt gesorteerd met het oog op recycling.

2.1.5. De garantielabels

Verschiedende labels garanderen de kwaliteit van de producten en aangeboden diensten. Het label Rec'Up wordt toegekend aan de Waalse en Brusselse actoren van de tweedehandssector, die zich inzetten voor de opvolging van kwaliteitsnormen. De gelabelde bedrijven zetten zich in voor het professionaliseren van alle aspecten van hun stappen: inzameling, sortering, herstelling, recycling en verkoop.

Terwijl het label Rec'Up de organisatiecriteria definieert en een aanpak van continue verbetering garandeert zowel op het vlak van het milieu als op sociaal en economisch vlak, garandeert het label Solid'R het sociaal oogmerk en de opvolging van ethische regels in het beheer. Het label ElectroREV verzekert de kwaliteit van de gerecupereerde en gevaloriseerde huishoudtoestellen. Terwijl het label Rec'Up vooral vertegenwoordigd lijkt te zijn in de structuren die actief zijn in Wallonië (men vindt er 16 gelabelde structuren in 2016 tegenover 2 in Brussel), is het label Solid'R al goed ingeburgerd in Brussel, waar 5 van de 12 structuren die lid zijn van Ressources, dit label in 2016 verkregen hebben. Het label ElectroREV is slechts bij één Brussels bedrijf terug te vinden.

2.2. Prestaties

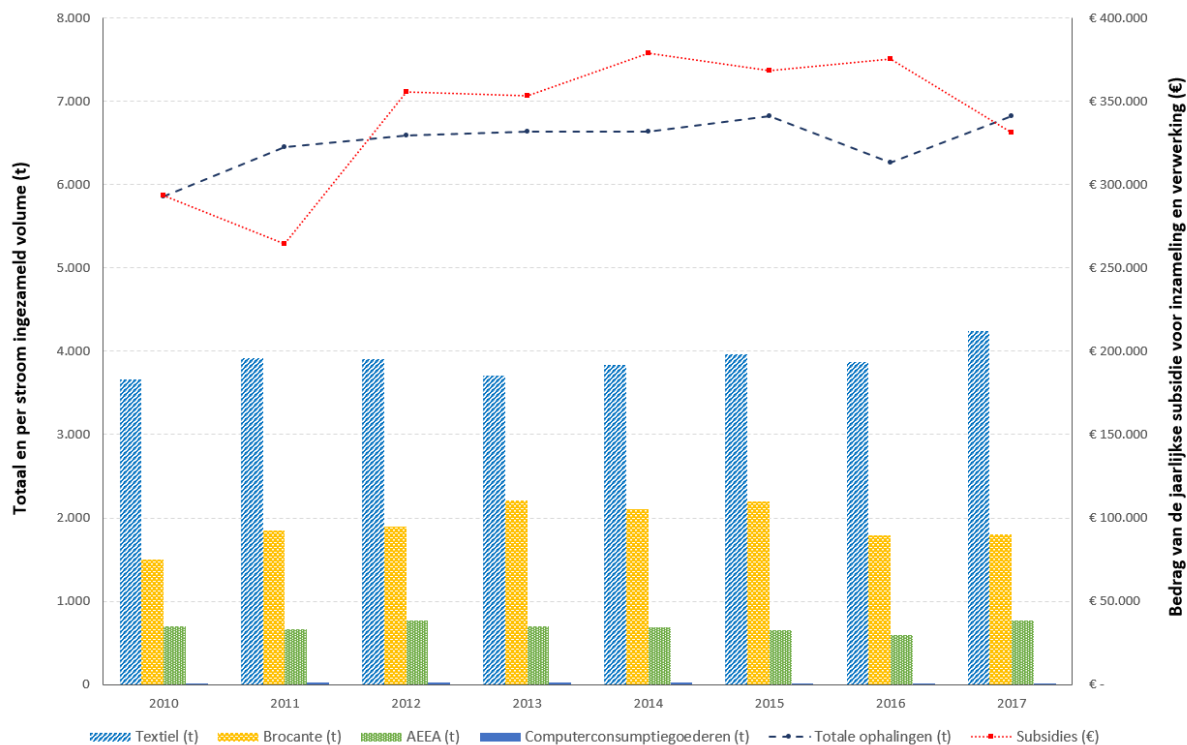
2.2.1 Tonnage ingezameld door de sociale economie bij de gezinnen door de gesubsidieerde structuren en beheerprestaties

Volgens de door Leefmilieu Brussel verzamelde gegevens neemt het volume ingezameld door de door het Gewest gesubsidieerde bedrijven globaal toe sinds 2010, behalve een daling in 2016 (

Figuur 4). In 2017 werd 6.823 ton ingezameld voor de 4 hoofdstromen¹⁰: textiel, grofvuil & brocante, AEEA en verbruiksgoederen voor computers. Dit staat voor 5,8 kg per inwoner. Zoals figuur 4 aangeeft, volgen de subsidies, waarschijnlijk met een vertraging van één jaar, de evolutie van de ingezamelde volumes.

Figuur 4: Tonnage ingezameld per stroom en subsidies toegekend door het Brussels Gewest aan de bedrijven die actief zijn in de sociale economie

Bron: Leefmilieu Brussel, gegevens 2019

Eén van de obstakels die blijven bij de toename van de verwerkte volumes, is de toegang tot bepaalde stromen en het beschikken over voldoende conserverende inzamelingen. Hoewel we de huidige resultaten bemoedigend kunnen noemen, blijft er nog een aanzienlijk potentieel onaangetoond. In 2015

¹⁰ Gegevens van Leefmilieu Brussel, 2019

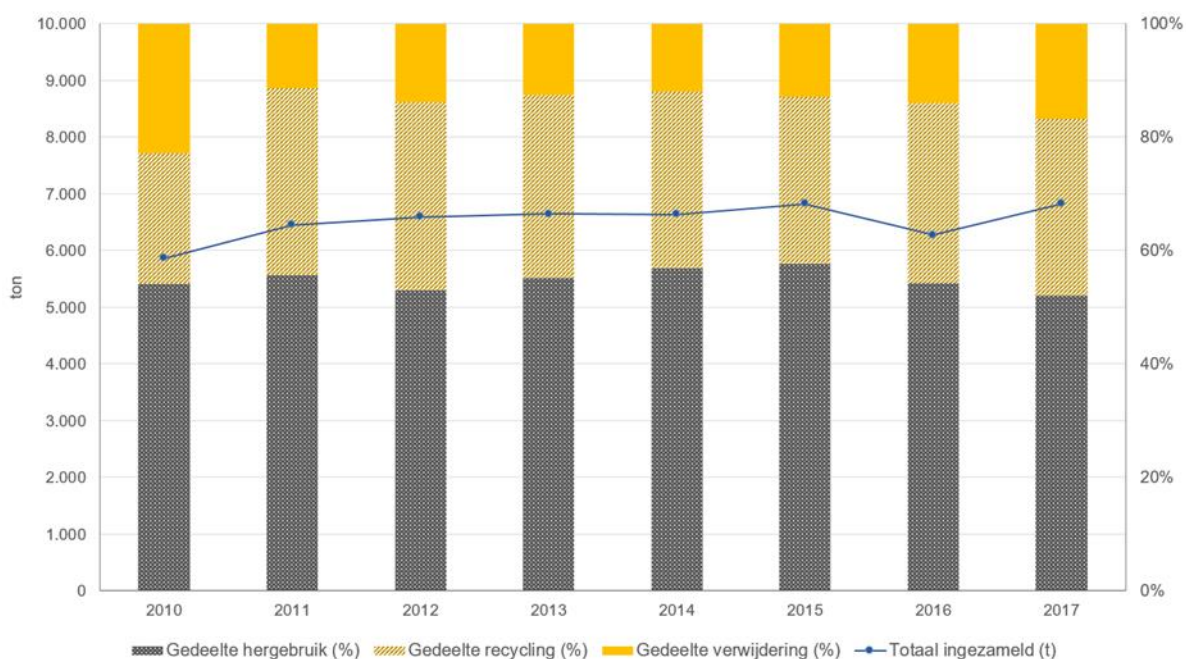
heeft de federatie Ressources geschat dat ongeveer 10.000 ton supplementaire uitrustingen (alle stromen samen) in Brussel ingezameld en hergebruikt konden worden. Het hergebruik zal zich bijgevolg dus enkel kunnen ontwikkelen, indien er ook werk gemaakt wordt van de aanpak aan de bron. Meer bepaald in de bouwsector is de selectieve afbraak, die het hergebruik van de bouwafvalstoffen toelaat, een keten in ontwikkeling in het Brussels Gewest.

Van de in totaal 6.823 ton ingezameld in 2017 door de gesubsidieerde bedrijven, werd 3.556 ton hergebruikt na hergebruikt na sortering en controle, eventueel gepaard gaande met een herstelling, reiniging of herverpakking. herverpakking. In totaal werd 52 % van het ingezamelde volume dus aangeboden voor hergebruik (

Figuur 5), wat staat voor een gemiddelde van 3 kg per inwoner per jaar. Het gedeelte recycling bedraagt 31 %, terwijl 17 % van het ingezamelde volume verwijderd wordt. De resultaten die Ressources bij zijn Brusselse leden verkregen heeft, zijn gelijkaardig en geven voor 2017¹¹ een percentage voor hergebruik van 54 %, voor recycling van 32 % en voor (verwijderd) restafval van 14 %.

Figuur 5: Evolutie van de beheerprestaties: percentages voor hergebruik, recycling en verwijdering (restafval) van 2010 tot 2017

Bron: Leefmilieu Brussel, 2019

2.2.2. Prestaties voor de textielketen

In 2017 werd meer dan 4.000 ton textiel ingezameld door de bedrijven die door het Brussels Gewest gesubsidieerd zijn¹² (Figuur 6). Het ingezamelde volume is sinds 2010 toegenomen. Aan de andere kant lijkt het beheer van deze stroom zich te stabiliseren rond 60 % voor hergebruik, 25 % voor recycling en ongeveer 15 % te verwijderen restafval. De prestaties gerealiseerd door de Brusselse organisaties van het netwerk Ressources zijn van dezelfde orde.

¹¹ RESSOURCES, 2018, 'Observatoire de la réutilisation Wallonie/Bruxelles – Edition 2018'

¹² Gegevens van Leefmilieu Brussel, 2019

Figuur 6: Beheerprestaties in de textielketen binnen de gesubsidieerde bedrijven van 2010 tot 2017

Bron: Leefmilieu Brussel, 2019

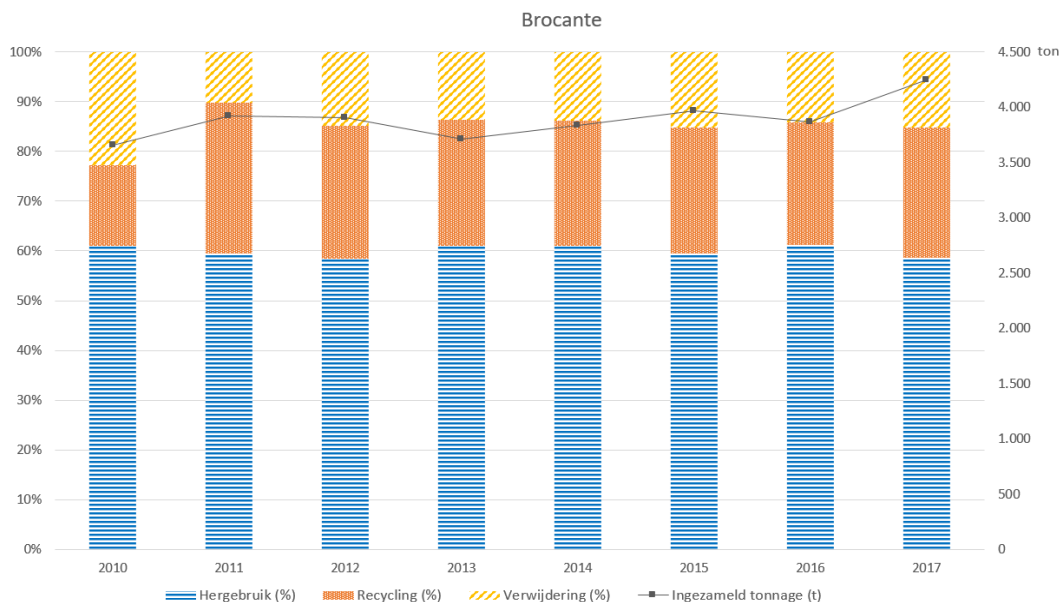
2.2.3 Prestaties voor de grofvuil- en brocanteketen

De inzamelingen in de grofvuil- en brocanteketen door de door het Gewest gesubsidieerde zijn sterk toegenomen tussen 2010 en 2013, met een stijging van 1500 naar 2200 ton, een die behouden bleef tot 2015 en dan terug afnam tot 1800 ton in 2017¹² (

Figuur 7). Het gecumuleerde gedeelte van hergebruik en recycling heeft een parallelle evolutie gevolgd, waardoor het gedeelte verwijdering lager is (12 %) wanneer de inzamelingen groot zijn. Wanneer men zich buigt over de beheermethode, stelt men echter vast dat, wanneer de inzamelingen toenemen, de recyclingketen sterker toeneemt dan het hergebruik. Bij de structuren die lid zijn van Ressources, is het gedeelte verwijderde voorwerpen gelijkaardig aan dat van de gesubsidieerde bedrijven. Het hergebruikspercentage daarentegen is veel groter en bereikt 80 % in 2016.

Figuur 7: Beheerprestaties in de grofvuil- en brocanteketen binnen de gesubsidieerde bedrijven van 2010 tot 2017

Bron: Leefmilieu Brussel, 2019

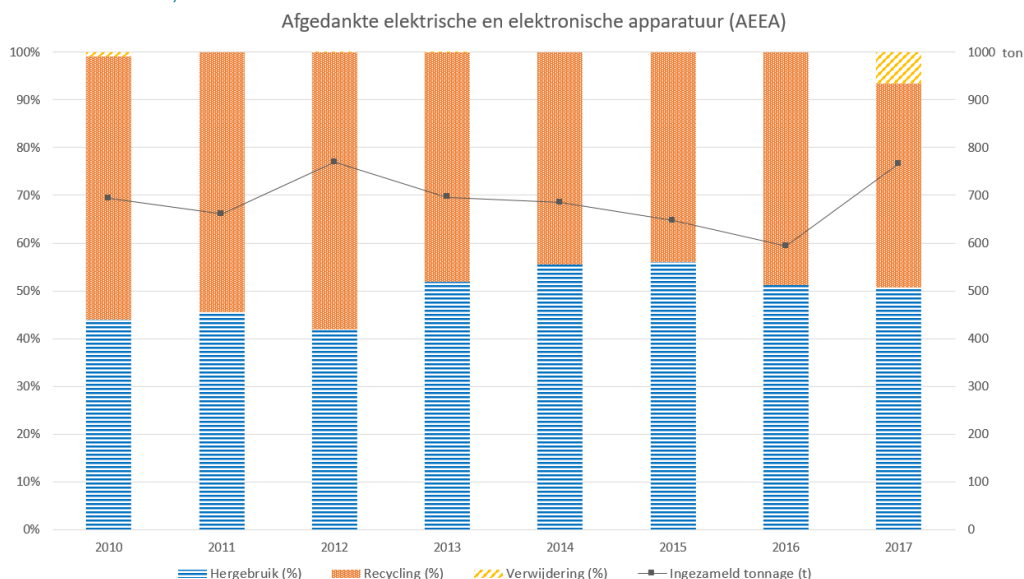

2.2.4. Prestaties voor de AEEA-keten

Ten slotte wordt de keten van afgedankte elektrische en elektronische apparatuur, waarvan de inzameling door de gesubsidieerde bedrijven tussen de 600 en 800 ton per jaar tussen 2010 en 2017 vertegenwoordigt, volledig beheerd door hergebruik en recycling (Figuur 8). De door de sociale economie ingezamelde voorwerpen van deze keten die aan het einde van hun levensduur blijken te zijn, worden het vaakst gerecycleerd. Het gedeelte hergebruik bedraagt ongeveer 50 % en is toegenomen tussen 2010 en 2015 om daarna lichtjes af te nemen.

Figuur 8: Beheerprestaties in de AEEA-keten binnen de gesubsidieerde bedrijven van 2010 tot 2017

Bron: Leefmilieu Brussel, 2019

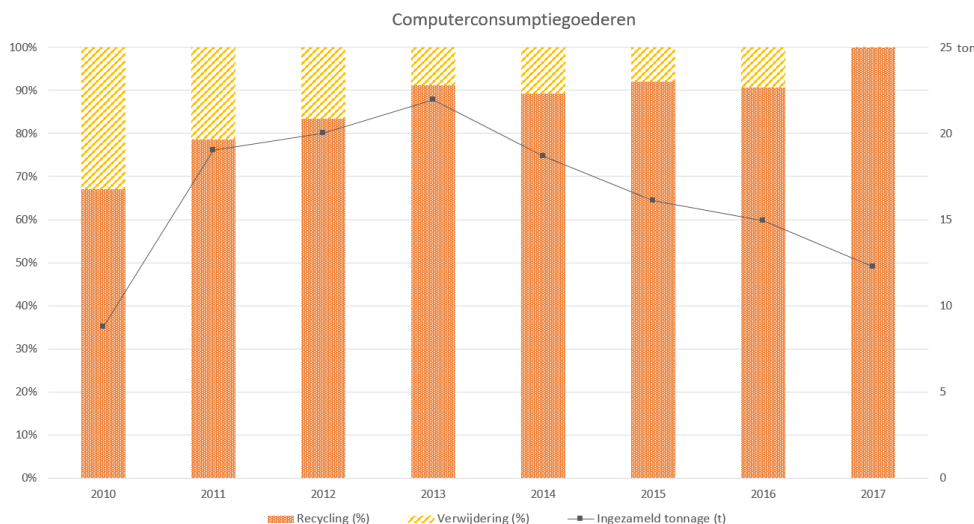
2.2.5. Prestaties voor de keten van verbruiksgoederen voor computers

Wat het beheer van gebruikte verbruiksgoederen voor computers betreft, worden de inktpatronen en -toners ofwel gerecycleerd ofwel verwijderd. Binnen de door het Gewest gesubsidieerde bedrijven zijn de inzamelingen tussen 2010 en 2013 verdubbeld om daarna geleidelijk af te nemen (Figuur 9). Het recyclingpercentage is daarentegen jaar na jaar toegenomen om 100 % te bereiken in 2017.

Figuur 9: Beheerprestaties in de keten van verbruiksgoederen voor computers binnen de gesubsidieerde structuren van 2010 tot 2017

Bron: Leefmilieu Brussel, 2019

2.2.6. Prestaties voor de fietsketen

Ressources verzamelt ook gegevens in verband met de fietsketen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dit is een stroom die zich typisch leent voor herstelling en hergebruik. Zo werden in 2016, 161 ton fietsen hersteld binnen de organisaties die lid zijn van het netwerk Ressources. 32 ton fietsen werden trouwens ingezameld als schenkingen. Meer dan 60 % van dit volume kon dus aangeboden worden voor hergebruik, 34 % voorbereid voor de recycling van de onderdelen en materialen, terwijl 3 %, hetzij 1 ton, verwijderd werd.

3. De Brusselaars ten opzichte van hergebruik

Volgens de barometer van de opinies en gedragingen in 2018 zijn 68 % van de respondenten van mening dat hun consumptiepatroon een impact heeft op het milieu¹³. Wat is echter het belang van de Brusselaars bij het hergebruik en de herkwalificerende praktijken?

Twee studies uitgevoerd voor Leefmilieu Brussel¹⁴ ¹⁵ hebben toegelaten om de huidige consumptiepraktijken en -strategieën van de Brusselaars, hun behoeften in termen van herstelling, hergebruik of lening, evenals hun struikelblokken en motivaties met betrekking tot de stappen van hergebruik duidelijker te identificeren. In de eerste studie is de identificatie van de motivaties en knelpunten bij hergebruik, evenals de aandacht voor de beelden en overtuigingen die over het algemeen horen bij de praktijken van hergebruik, verhelderend voor de huidige fundamentele tendensen. De analyse uitgevoerd door het bureau Egérie Research in 2015¹⁵, waarvan deze fiche vooral de resultaten overneemt, laat de actoren met name toe om de hefboomen te identificeren die geactiveerd moeten worden om de hergebruik- en herstellingspraktijken van de producten binnen de Brusselse bevolking te promoten. In de tweede studie analyseert een peiling uitgevoerd bij een groep die representatief is voor de Brusselse bevolking, de benaderingen van de Brusselaars ten opzichte van hergebruik in functie van typologische profielen. Dit onderzoek maakt het met name mogelijk om, afhankelijk van de doelgroep, mogelijke verbeterpunten vast te stellen. De resultaten van deze studie kunnen in detail in het eindrapport geraadpleegd worden¹⁴.

¹³ DEDICATED, 2018

¹⁴ SONECOM, 2016

¹⁵ EGERIE RESEARCH, 2015

3.1. De obstakels voor hergebruik: externe en interne factoren

3.1.1. Externe obstakels gekoppeld aan de sociale en milieucontext

Brussel kent veel lokale initiatieven en een uitgebreid verenigingsleven, zelfs al bestaan er ongelijkheden tussen de gemeenten. Bij hergebruik zijn het initiatief van de gebruikers en het contact tussen de mensen allesbepalend. In Brussel, net zoals in andere steden, komt het frequent voor dat men zijn buur niet goed kent; daarbovenop komt nog de tendens dat men zich in zijn eigen bubbel opsluit. Nochtans hebben jongeren, volwassenen in de settelfase, evenals ouders een meer sociaal georiënteerde houding, die tot uiting komt in hun deelname aan sociale en culturele activiteiten. Kinderen lijken de rol van sociale activator te hebben, via de school en buitenschoolse activiteiten. Bepaalde aspecten van de huidige context neigen de stappen naar hergebruik te ondersteunen:

- Een moeilijke economische context, die mensen aanmoedigt om verspilling te vermijden en de levensduur van de voorwerpen te verlengt.
- Een maatschappelijke context, die aanzet tot overconsumptie en die paradoxaal genoeg aan het tweedehandscircuit toegelaten heeft om zich in aanzienlijke mate te ontwikkelen wat het aanbod betreft.
- Een mediatisering van de afvalproblematiek, wat hergebruik tot een modieus thema en een maatschappelijk gewaardeerde praktijk maakt.
- Een steeds duurder en meer gecontroleerd afvalbeheer, dat de toepassing van nieuwe gedragingen stimuleert.

Daarentegen kunnen verschillende externe factoren individuen ontmoedigen om de praktijken van hergebruik toe te passen. De volgende drukfactoren werden geïdentificeerd in verband met de sociale en milieucontext:

- Op praktisch niveau maakt de Brusselse stedelijke context het beheer van grofvuil vaak moeilijk. Het stadsleven betekent voor een grote groep leven in een appartement, met beperkte opslagruimtes en zonder systematische beschikbaarheid van een voertuig¹⁶. De conclusie in het nieuwe Hulpbronnen- en Afvalbeheerplan van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wijst op de moeilijkheden die de gezinnen ondervinden om toegang te hebben tot de containers. Bovendien is de inschakeling van professionals (Net Brussel, sociale economie) vandaag alleen mogelijk, als het mee te nemen afval zich op het voetpad bevindt, terwijl dit erg moeilijk kan zijn voor ouderen, éénuoudergezinnen en personen met een handicap. Ten slotte is het volume van de inzamelingen van grofvuil aan huis beperkt en niet aangepast aan de verhuizingscycli, zodat er bedrijven ingeschakeld moeten worden die de zolders komen ontruimen en daarvoor soms exorbitante prijzen aanrekenen¹⁷.
- Op systemische wijze, in onze 'wegwerp'-maatschappij, maken de productnormen de praktijken in verband met hergebruik paradoxaal, en zelfs moeilijk. Soms laat de zeer middelmatige kwaliteit van de moderne, aan lage prijzen verkochte voorwerpen niet toe hun levensduur te verlengen, noch een vergelijkend prijsvoordeel voor de tweedehandskoop te garanderen (de nieuwe aankoop is vaak goedkoper dan de herstelling van het oude voorwerp). Soms stelt de voortdurende technologische evolutie de relevantie van het verlengen van de levensduur van bepaalde voorwerpen ter discussie; vandaar dat de boekhouding regelmatig achterhaald wordt tussen oud materiaal en recent materiaal/recente software (elektronica), of dat de energienormen de nieuwe apparaten efficiënter maken (huishoudtoestellen).
- De sociale voorschriften maken dat bepaalde individuen emotionele stress ondervinden door de toepassing van nieuwe transactiemodaliteiten in een maatschappij die nog sterk verankerd is in het idee van 'consumeren, dat is bestaan'. De door iedereen gekende regels op het gebied van consumptie (klassieke aankoop) en het wettelijke referentiekader creëren een geruststellende context voor de transactie. De vastgelegde waarde van het nieuwe voorwerp, de garantie voor het voorwerp of nog de bekendheid van de handelsnaam maken met name deel uit van dit referentiekader. De hergebruikcircuits daarentegen roepen wantrouwen op: welke garantie wordt

¹⁶Ongeveer 40 % van de Brusselse gezinnen beschikken niet over een voertuig (Leefmilieu Brussel, 2018)

¹⁷ Leefmilieu Brussel, 2018

aan de koper aangeboden? Binnen de netwerken van hergebruik bieden de sociale economie en tweedehandswinkels de meeste garanties aan de consument en het meest gestructureerde kader, in vergelijking met ruil, schenking of herstellingswerkplaatsen.

3.1.2. Interne obstakels die de aanpak van hergebruik beperken

Hergebruik berust op een geheel van 'goede gebaren' die door zeer diverse motivaties geleid kunnen worden. De motivatie vertaalt allereerst de zoektocht naar een persoonlijk belang, dat vergezeld kan gaan van een zeer variabele weerslag op het milieu.

Bepaalde interne factoren kunnen ook drukfactoren ten overstaan van hergebruik vormen:

- De inertie bij wijzigingen: de praktijken van hergebruik vereisen dat men afstand doet van de klassieke consumptiecircuits. Het gebrek aan tijd, energie, zin om inspanningen te leveren vormen verschillende vormen van inertie bij wijzigingen.
- Het principe van directheid, d.w.z. de zin om het voorwerp direct te bezitten of van de hand te doen.
- Het wantrouwen om voorwerpen te gebruiken die anderen gedragen of gebruikt hebben vóór ons, de terughoudendheid om ontmoetingen te plannen en om transacties met onbekenden te organiseren.
- De miskennis van de bestaande initiatieven en van 'hoe ermee om te gaan'. Het parallelle hergebruikcircuit, vaak georganiseerd in een netwerk van ingewijden, kan wantrouwen opwekken door de miskennis van de nieuwe regels ervan. Tenzij er een expliciete verduidelijking is, kunnen bepaalde vragen onbeantwoord of impliciet blijven. Wat is de reële waarde van het 'oude' voorwerp? Wat zijn de transactiemodaliteiten en garanties in geval van problemen? Gezien het alternatieve karakter van de praktijken van hergebruik is de stimulatie door derden afwezig of te zwak om aan te zetten tot engagement.
- Het pejoratieve oordeel dat stelt dat hergebruik zich vooral richt tot personen in armoede. Hergebruik neemt dan een symbolische connotatie aan waar men moeilijk aan voorbij kan, die zich concreet vertaalt – bij personen die het beter hebben – in een verstandelijke benadering van de 'goede gebaren'. Deze laatste passen dan ofwel in een filosofische overtuiging en een levensstijl (betoog over de verantwoorde burger), ofwel zoals een vorm van goed geweten in een aanpak die exclusiever de voorkeur geeft aan schenking. Het idee van 'schenking aan de armen' maakt dan de positie van ontvanger moeilijk en de dialectiek 'welvarende personen = schenkers' versus 'kwetsbare personen = ontvangers' ontstaat.

3.2. Variabele bereidheid tot hergebruik volgens het socio-demografisch en individueel profiel

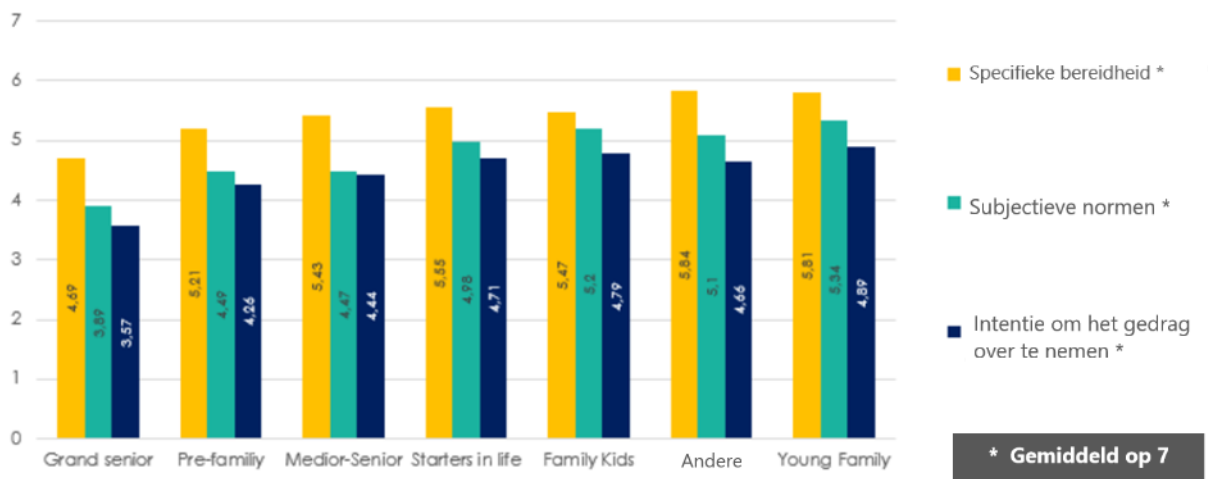
3.2.1. Socio-demografische typologie van de gebruikers

Indien de obstakels en motivaties van de Brusselaars dus variëren in functie van externe factoren (context, situatie, omgeving) en interne factoren (overtuigingen en bezwaren van de individuen), beïnvloeden de socio-demografische factoren - zoals leeftijd (moment in het leven, generatienormen), sociale situatie, geslacht - ook de bereidheid tot en de praktijken van hergebruik. De peiling van de gedragingen uitgevoerd door Sonecom¹⁴ heeft toegelaten om verschillende gebruikersprofielen te identificeren. Deze socio-demografische profielen vormen verschillende groepen, bepaald door de waarden die het gedrag van de individuen ten opzichte van hergebruik sturen.

Volgens deze peiling zijn de Brusselaars over het algemeen bereid om te lenen in plaats van te kopen. De gemiddelden berekend voor drie vragen over de 'specifieke bereidheid' om te lenen, de 'subjectieve normen' inzake lenen en 'de intentie om het gedrag toe te passen', tonen, in alle groepen, waarden tussen 50 % en 83 % (zie 10).

Figuur 10: Huidige bereidheid om te lenen in plaats van te kopen in functie van de socio-demografische profielen

Bron: Sonecom, 2016

De analyse toont ook een 'familie'-effect, dat meer aanzet tot gedrag van hergebruik. De gezinnen met kind(eren) lijken inderdaad het meest bereid om dit gedrag toe te passen, in tegenstelling tot jonge gezinnen zonder kinderen en de vorige generatie. Men kan er redelijkerwijs van uitgaan dat het economische aspect tussenbeide komt, maar ook een ecologisch bewustzijn ten opzichte van de kinderen. Bejaarden daarentegen denken er niet aan om hun gewoontes te veranderen.

Op socio-demografisch niveau zijn er dus verschillen waar te nemen:

- Tussen jongeren en ouderen: bij de eerste groep personen die in het overconsumptie- en wegwerpsysteem opgegroeid zijn, kan vermoeidheid ten opzichte van het systeem evenals opvoeding of sensibilisering via de school om verspilling tegen te gaan, aanleiding geven tot zin om 'anders te consumeren'. Bij de tweede groep personen vinden we respect voor het voorwerp, verankerd in een nostalgische kijk op het verleden waar de voorwerpen vaak van betere kwaliteit en duurzamer waren. De waarden geërfd van een opvoeding om verspilling tegen te gaan en het belang van dit zelf te doen, staan echter haaks op de waarde van de nieuwe aankoop, die vaak representatief is voor sociaal succes.
- Tussen mannen en vrouwen: vrouwen lijken zich meer toe te leggen op de aanpak van hergebruik dan mannen. Ze zijn meer aanwezig op de netwerken en gemeenschappen die zich op het net vormen, in de gemeenten, via vriendinnen of collega's. Ze worden ook vaker aangesproken door de artistieke dimensie van de aanpak van hergebruik, met name wat textielcreatie betreft, en leggen zich ook meer toe op de aanpak van hergebruik van kinderartikelen. Mannen leggen zich meer toe op DIY en herstelling. Ze hebben over het algemeen het laatste woord wat betreft de herstelbaarheid van een apparaat en staan in voor het beheer van grofvuil.
- Volgens de door het kind gespeelde voorschrijversrol: het kind kan een voorschrijver zijn, voor of tegen hergebruik. Het kind lijkt inderdaad een voorschrijvende factor voor het consumptiegedrag. Wanneer er dus een burgerlijke sensibilisering van de ouders of kinderen (met name via de school) is of wanneer het tijdelijke aspect van het gebruik van kinderartikelen in aanmerking genomen wordt, activeert het kind het hergebruiksgedrag en stimuleert het hergebruikslussen. Het kind kan daarentegen ten nadele van hergebruik doorwegen, wanneer de wens om hem of haar - of de ouders - te behagen door trends te volgen overheerst of wanneer het sociale imago onder leeftijdgenoten belangrijker is. De familie lijkt in ieder geval een natuurlijke cirkel van schenking, ruil en hergebruik.

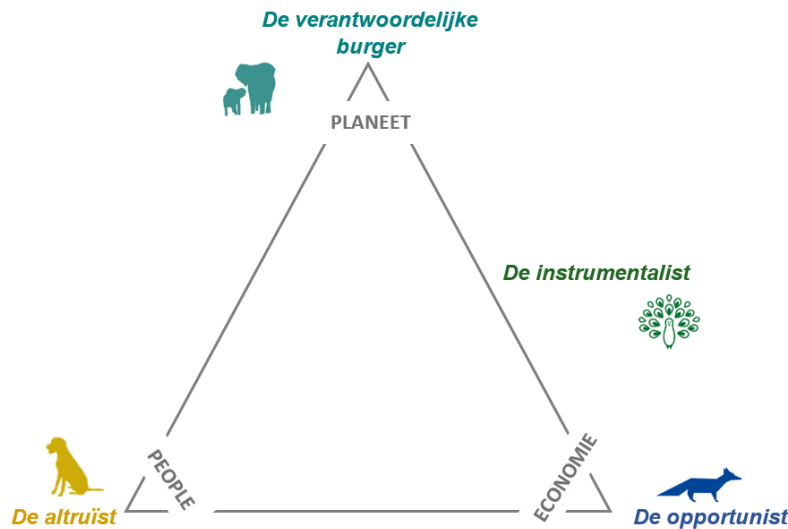
3.2.2. Gebruikersprofielen

Tijdens zijn studie over de gedragingen van herstelling en hergebruik heeft Egérie Research¹⁵ vier typologische profielen geïdentificeerd die motiverend zijn voor hergebruik: 'verantwoordelijke burger', 'instrumentalist', 'altruïst' en 'opportunist'. Deze vier profielen worden gedefinieerd in functie van hun affiniteit ten opzichte van drie waarden, gedefinieerd als 'Planet' (milieu), 'Profit' (economie), 'People' (maatschappij).

Figuur 11: De motiverende typologische profielen 'Profit-People-Planet'

Bron : Egérie Research, 2015

Het profiel van de 'verantwoordelijke burger', gepositioneerd op de pool 'Planet', wordt gekenmerkt door de zorg voor het milieu. Hij is zich actief bewust van de afvalproblemen en de gevolgen van overconsumptie. Zijn motiveringen voor hergebruik steunen op persoonlijke overtuigingen en passen in een filosofie en levensstijl. Dit profiel wordt meest teruggevonden bij jongeren. Hij denkt: *'Ik consumeer met respect voor het milieu en een persoonlijke en collectieve levenskwaliteit.'*

Het profiel van de 'opportunist' positioneert zich op de pool 'Profit'. Voor hem kan hergebruik een eenvoudige en economische manier zijn om een voorwerp van de hand te doen, een manier om financieel gewin te hebben, om een goede deal te sluiten. In functie van de noodzaak of zin kan hij via hergebruik besparen op de aankoop van een nieuw goed, of omgekeerd, nieuw aankopen. Dit profiel is iets meer aanwezig bij mannen. De redenering is de volgende: *'Ik pas hergebruik toe, omdat dit minder kost of omdat het praktisch is wanneer ik van iets afstand wil doen.'*

Voor het profiel van de 'altruïst', gepositioneerd op de pool 'People', wordt de praktijk van hergebruik gemotiveerd door de sociale dimensie. Dat wil zeggen de liefdadige kant, het plezier van iemand plezier te doen, de zin of behoefte om beloond te worden. Dit profiel vindt men vooral bij vrouwen en ouderen terug. Hij denkt: *'Voor mij is het belangrijk om anderen te helpen. Zo kan ik mensen ontmoeten en hen plezier doen.'*

Ten slotte past het profiel van de 'instrumentalist', gepositioneerd op de as 'Planet-Profit', de praktijken van hergebruik toe voor creatieve doeleinden, of zelfs omwille van de uitdaging om aan een voorwerp of goed terug leven te geven, ofwel omwille van verzamelpassie (voorbeeld: vintage voorwerpen). Hij kent een waarde toe aan het voorwerp, waaraan hij emotioneel gehecht kan zijn. Hij denkt als volgt: *'Hergebruik boost mijn creativiteit en ik vind het een ludieke en originele manier om mijn voorwerpen te bewaren.'*

4. De praktijk van hergebruik in functie van de modaliteiten en voorwerpstroom

4.1. De modaliteiten van hergebruik¹⁸

Hergebruik vindt plaats via verschillende kanalen en in diverse omstandigheden. Het kan plaatsvinden in slechts één richting – dit is in geval van schenking, uitlening en ontlending – of in twee richtingen – zoals bij ruil of tweedehandskoop/-verkoop. Dit kan gebeuren via een transactie of zonder transactie (bij de zelf uitgevoerde herstelling of transformatie).

- Schenking, uitlening en ontlending zijn praktijken gebaseerd op kosteloosheid. Ze vinden zeer vaak onder naasten plaats en zijn een teken van solidariteit, vriendschap en wederzijds vertrouwen. Ze verlopen tegengesteld aan het klassieke financiële consumptiemodel.
- De tweedehandskoop en -verkoop, net zoals de ruil, vereisen een koppeling van de gebruikers, hetzij via transactie-internetsites – die bovendien de transactiemogelijkheid met of zonder financiële tegenpartij bieden – hetzij via winkels.
- Herstelling en transformatie vormen een specifiek thema op zich in die mate dat ze een competentie, een knowhow inhouden. De aanpak kan al dan niet geassocieerd worden met schenking of verkoop.

De toepassing van de ene of andere praktijk van hergebruik is zelden absoluut; de gebruikers passen eerder een selectieve manier toe in functie van het soort voorwerp (van de stroom). Er gelden dus verschillende logica's naargelang van de praktijken en betreffende stromen. Het is mogelijk om, in de verschillende gevallen, gunstige en ongunstige factoren voor de goede werking van de initiatieven van hergebruik te identificeren.

De analyse van de ervaringen van hergebruikers levert informatie over de aspecten die deze kunnen faciliteren of daarentegen bemoeilijken. Drie grote criteria onderscheiden zich om deze ervaringen te omschrijven:

- Gever versus ontvanger: als 'crediteur' vertoont de gever meer de neiging om de minste inspanning te leveren. Het is eerder aan de ontvanger om zich te verplaatsen, het vervoer op zich te nemen. Wat de ontvanger betreft: hij kan een pejoratief sociaal imago moeten verdragen namelijk degene die tweedehands ontvangt, leent of koopt.
- Kosteloosheid versus materiële overweging: de kosteloosheid vereenvoudigt de transactie; het is immers niet nodig om de materiële waarde van het voorwerp te bepalen. Maar de kosteloosheid banaliseert ook de waarde van het voorwerp en kan wantrouwen opwekken bij de potentiële ontvanger. De materiële overweging laat een betere billijkheid van de twee partijen toe, op voorwaarde vanzelfsprekend dat ze tot een akkoord komen.
- Al dan niet verandering van eigenaar: het definitief afstand doen van een voorwerp heft de verantwoordelijkheid, de bekommernis om zijn toekomstige staat op; elke vrees dat het voorwerp slecht onderhouden wordt, wordt ongegrond. Wanneer de overdracht echter tijdelijk is, is de vrees voor de staat van het voorwerp bij zijn terugkeer reëel. Er zijn dus garanties, regels nodig.

In verband met de door het Brussels Gewest ondersteunde structuren van de sociale economie moeten we enerzijds de factoren onderzoeken die de toepassing van tweedehandskoop/-verkoop beïnvloeden¹⁹, en anderzijds de geschiktheid die waargenomen wordt door de gebruikers van de verschillende voorwerpstromen voor de modaliteiten en praktijken van hergebruik.

4.2. De tweedehandskoop/-verkoop: wat er wel en niet werkt

4.2.1. De kanalen van de tweedehandssector

¹⁸ EGERIE RESEARCH, 2015

¹⁹ Het volledige rapport van de studie (EGERIE RESEARCH, 2015) geeft de resultaten weer voor de andere soorten praktijken van hergebruik.

De tweedehandskoop/-verkoop steunt op drie hoofdkanalen: de gespecialiseerde winkels en verenigingen, de internetsites en -platformen, de transacties van privé naar privé (in het kader van brocante, kledingruil, tussen vrienden, families en particulieren in het algemeen).

Internet, en in het bijzonder de zeer bekende websites, zijn zeer populaire kanalen. Ze spelen inderdaad een grote rol bij het toepassen van de praktijk door het weergeven van de werking van online aankopen van nieuwe voorwerpen, en ze bevorderen vergelijking en evaluatie. De bekendheid van bepaalde internetsites berust inderdaad op een efficiënt evaluatiesysteem (ratingsysteem, delen van meningen), dat de koopgedragingen oriënteert en een vorm van garantie aan de koper en verkoper biedt.. Daarnaast introduceert het internet een aantal gebruikers die niet deelnamen aan initiatieven zoals vlooiemarkten, garageverkoop, enz.

De initiatieven die berusten op transacties tussen particulieren daarentegen, hetzij in een nabije kring (familie, vrienden) of meer op afstand (via brocante, kledingruil, zolderontruimingen) wekken meer reserves op. De transactiemodaliteiten zijn minder duidelijk, de vragen rond de garantie roepen nog meer de begrippen van vertrouwen en engagement ten opzichte van de andere op, vooral wanneer het gaat om onbekenden. In sommige gevallen leidt het gebrek aan transparantie tot terughoudendheid en ontmoedigt dit de transactie.

Terwijl de gespecialiseerde tweedehandswinkels eerder beantwoorden aan een noodsituatie – ze laten immers toe om onmiddellijk ruimte vrij te maken en tegelijkertijd eventueel een kleine winst te maken – is de verkoop op internet eerder bedoeld om winst te maken.

4.2.2. De motivaties

De analyse van de motivaties om zich te richten tot de tweedehandssector roept de 3 dimensies op van het model 'People-Planet-Profit' weergegeven in paragraaf 0:

- De dimensie 'Profit' komt tot uiting wanneer de toevlucht tot de tweedehandssector geleid wordt door het financiële aspect, hetzij door verplichting wanneer het budget het niet toelaat om nieuw te kopen, hetzij voor het plezier om het verstandig te besteden door 'een goede deal' te maken. De dimensie 'Profit' heeft ook betrekking op de toevlucht tot de tweedehandssector als praktische kans om niet-gebruikte voorwerpen van de hand te doen.
- De dimensie 'Planet' komt tot uiting via de ecologische zorg of zelfs het drogbeeld deel te nemen aan een project van een verschillende economie (of het nu gaat om een ondersteunend argument of een echte waarde). De tweedehandssector voedt dan de ervaring om voorwerpen langer te laten leven en de ecologische impact ervan te verminderen, zelfs indien men zich bewust is dat dit een manier van (over)consumeren blijft.
- De dimensie 'People' die de maatschappelijke of burgerlijke betrokkenheid vertegenwoordigt, komt best tot uiting via de keuze van de distributiecircuits. De tweedehandskoop wordt een daad van burgerschap, omdat deze ook deel uitmaakt van een maatschappelijk project (type Oxfam, Spullenhulp, enz.). Wanneer de hoofddoelstelling er echter in bestaat zin te geven en banden te scheppen, geeft de meerderheid van de personen eerder de voorkeur aan de praktijken van schenking, uitlening-ontlening of ruil dan aan tweedehandskoop/-verkoop.

De getuigenissen verzameld door Egérie Research bij de tweedehandsgebruikers bevestigen de juistheid van de praktijk, het belang van financieel gewin, maar ook het belang van het beheersen van de praktijkcodes, evenals de faciliterende rol van het internet..

Figuur 12: Voorbeeld van positieve feedback van gebruikers van tweedehandsartikelen

Bron: Egérie Research, 2015

4.2.3. De obstakels: emotionele en rationele remmen

De terughoudendheid door de niet-gebruikers voor de praktijk van hergebruik door tweedehandskoop/-verkoop zijn van emotionele en rationele aard.

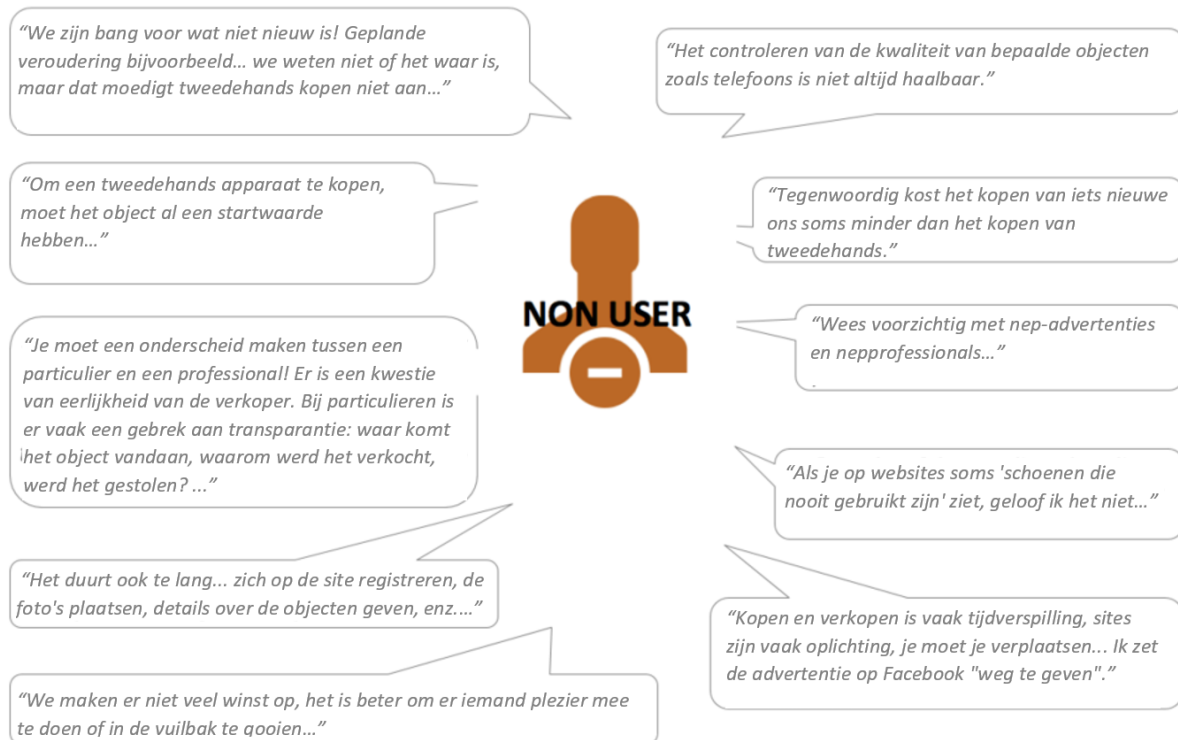
De volgende emotionele obstakels werden geïdentificeerd op de verschillende procesniveaus:

- In de tweedehandssector in het algemeen leidt het verkopen of verwerven van gebruikte voorwerpen tot schaamte.
- De verkoop kan moeilijk te verwezenlijken zijn, in het bijzonder in het buurtnetwerk, indien de waarde van het voorwerp in conflict komt met die van de relatie.
- De tweedehandskoop schetst een negatief zelfbeeld, gecorreleerd aan de gevreesde indruk dat 'men de middelen niet heeft' (om nieuw te kopen). Bovendien kan de afdruk van de vorige eigenaar in het tweedehandsvoorwerp een psychologisch ongemak genereren; het voorwerp dat tot iemand anders behoort heeft, is nooit 'van jou'. Er bestaan nog angsten die verband houden met de veiligheid (bv.: angst voor elektrocutie door een tweedehands elektrisch apparaat), of met de hygiëne door gebrek aan kennis van de vorige eigenaar. Bepaalde personen kunnen zich schuldig voelen en het gevoel hebben dat ze de plaats innemen van iemand die het voorwerp echt nodig zou hebben, of een deal sluiten ten koste van personen die de middelen niet hebben om nieuw te kopen. Er bestaan nog levensgrote remmingen, daar waar de aankoop van een tweedehandsvoorwerp minder plezier oplevert dan een nieuw voorwerp, aangezien het ritueel van uitpakken en zich toeëigenen hier ontbreekt.

De rationele obstakels houden meer verband met de beheersing van bepaalde parameters die inherent zijn aan de praktijk van tweedehandskoop/-verkoop. Meer bepaald: de kennis van de waarde van het voorwerp in zijn nieuwe versus gebruikte staat, de indruk van complexiteit van de aanpak of nog de te investeren tijd (hetzij om het voorwerp te koop te stellen, bijvoorbeeld door een aankondiging op internet te plaatsen, hetzij om het gezochte voorwerp te vinden). Deze beperkingen kunnen ontmoedigend zijn. Het gebrek aan informatie over de staat van het voorwerp, de levensduur ervan, de bezorgdheid in verband met de betrouwbaarheid en eerlijkheid van de verkoper, kunnen ook obstakels vormen. Ten slotte blijven de concurrerende prijzen van nieuwe voorwerpen, net zoals solden- en promotieacties, de aankoop van nieuwe voorwerpen stimuleren.

Figuur 13: Voorbeeld van feedback van niet-gebruikers van tweedehandsartikelen

Bron: Egérie Research, 2015

De door Egérie Research verzamelde feedback toont het belang van de bezorgdheid over de waarde en duurzaamheid van het voorwerp, het wantrouwen tegenover de transactie buiten het traditionele handelskader. Deze feedback onderstreept tevens de beperking van de te investeren tijd en een niet erg voordelige verhouding tussen het financieel gewin en de geïnvesteerde tijd.

4.2.4. Aanbevelingen

Het succes van de tweedehandskoop/-verkooppraktijk berust op een goede evaluatie van de waarde van het voorwerp en kennis van de gebruikscodes (bijvoorbeeld: voorkeur geven aan de aankoop van voorwerpen die nog onder de garantie vallen, de koper neemt het vervoer van het voorwerp op zich).

Om de tweedehandskoop/-verkoopinitiatieven en -circuits te valoriseren, moet men de toepassingsvoorwaarden versterken en de factoren die de praktijk stimuleren, promoten. De analyse van de gedragingen van de gebruikers en niet-gebruikers toont twee prioritaire assen. Enerzijds dient men de toegankelijkheid tot de gebruiksregels en -codes te bevorderen om de praktijk te vereenvoudigen: de rechten en plichten van de koper en verkoper uitwerken, de praktijken en tips verspreiden die de koper een waarborg bieden inzake de oorsprong en staat van het voorwerp, de gemeenschappelijke overeenkomst over de waarde van het voorwerp en de prijs. Anderzijds lijkt het raadzaam om de zeer bekende referentie-internetsites te promoten, de stappen (inschrijving, creëren van de aankondiging, ...) en het opzoekwerk te faciliteren, de verhouding tussen de prijzen voor tweedehands en nieuwe producten te verduidelijken.

4.3. Toepassing van hergebruik in functie van de uitrustingsstromen¹⁸

Voor alle praktijken van hergebruik vindt de toepassing door de gebruikers in functie van de stroom van het betreffende voorwerp plaats. Bepaalde alledaagse voorwerpen zijn eerder geschikt voor hergebruik dan andere. Bepaalde personen kunnen hergebruik aanhangen voor bepaalde stromen, maar dit resoluut vermijden voor andere stromen.

Naast het soort voorwerp treedt het waardebegrip van het voorwerp als hoofdcriterium op in het beoogde strategietype. Ten slotte hangt de beslissing om een voorwerp in het tweedehandscircuit te lanceren af van de waarde ervan. Het voorwerp heeft:

- Een hoge emotionele waarde. In dit geval zal men proberen het voorwerp te bewaren of te schenken binnen een nabije kring om het te zien verder 'leven', eerder dan het te koop te stellen. Lening of (ver)huur zal moeilijker te verwezenlijken zijn, omdat men vreest dat het voorwerp beschadigd of slecht onderhouden zal worden.
- Een hoge materiële of restwaarde. In dit geval wordt het voorwerp gezien als een financiële investering. Schenking is moeilijk te verwezenlijken, en gratis uitlening vindt plaats bij naasten en personen die men volkomen vertrouwt. Herstelling krijgt een groot belang om de levensduur van het voorwerp te verlengen, en het is eventueel de verkoop of (ver)huur ervan die de voorkeur krijgt om de financiële waarde ervan volledig of gedeeltelijk te recupereren.

Tabel 1 toont, voor de verschillende in Brussel getelde uitrustingsstromen, het contextelement dat invloed heeft op de aanpak van hergebruik, de algemeen ondervonden motivaties en obstakels en de meest coherente soort praktijk van hergebruik.

Tabel 1: Afstemming op de praktijken van hergebruik in functie van de soort uitrusting

Bron: Egérie Research, 2015

Voorwerpstroom	Stroomkarakteristiek en coherentie van de aanpak van hergebruik	Motivaties	Obstakels	Afstemming op de praktijk:				
				Schenking / ruil	Tweedehands	Herstelling Transformatie	Lening aan een naaste	(Ver)huur
Textiel (kledij, schoenen, lederwaren, accessoires)	Voorwerpstroom gekenmerkt door een productie- en consumptiepatroon gericht op wegwerp-artikelen	<ul style="list-style-type: none"> - universum van de vrouw, familie - hergebruik vooral voor kinderartikelen - plezier van maatwerk 	<ul style="list-style-type: none"> - goedkope nieuwe aankoop, in wegwerpeerder dan duurzame logica - terughoudendheid met betrekking tot de hygiëne - positie van gever meer aanvaardbaar dan ontvanger - gebrek aan competentie inzake couture en herstelling 	++	++	+/-	++	+ (indien exclusiviteit)
Niet-elektrische apparatuur	Coherente aanpak van hergebruik	<ul style="list-style-type: none"> - spelletjes en speelgoed: aanpak van schenking en ruil, informeel of via organisaties - sport en hobby's: aanpak van lening-(ver)huur, voor tijdelijk gebruik of test - decoratie: plezier om te kunnen veranderen 	<ul style="list-style-type: none"> - gebrek aan competenties van manuele knowhow - gebrek aan kennis van de waarde van het voorwerp 	++	++	+	+	+ (bij de professionals)
Roerende goederen	Een uitrustingsstroom die verband houdt met de levensfasen, waar hergebruik beperkt is door het hinderlijke aspect	<ul style="list-style-type: none"> - lening en schenking frequent tussen jongeren in de settel-, verhuisfase - plezier van maatwerk - door schenking kan men zich ontdoen van grofvuil 	<ul style="list-style-type: none"> - herstellings- en transformatiepraktijken vereisen specifieke knowhow - moeilijkheden inzake vervoer, plaatsing, gebrek aan ruimte om te herstellen / transformeren 	++	++	+	+	+ (bij de professionals)
Kleine huishoudtoestellen (bv.: mixer, strijkijzer, ...)	De aanpak van hergebruik is bindend in het licht van het gemak en plezier van de nieuwe aankoop	<ul style="list-style-type: none"> - fun cooking-artikelen eenvoudig onder naasten uitgeleend - kleine afmetingen bevorderen het vervoer voor lening, herstelling, verkoop 	<ul style="list-style-type: none"> - angst om niet-conforme, weinig betrouwbare of beschadigde toestellen te recupereren - de herstelling kan duur zijn in vergelijking met de prijzen van het nieuwe artikel - het kan moeilijk zijn om te wachten op een oplossing via hergebruik gezien de betaalbare kostprijs van het nieuwe artikel 	+	+	+	++	-

Grote huishoudtoestellen (bv.: koelkast, wasmachine, ...)	Stroom waarvoor de reflectie rond ecologie het meest uitgesproken is	<ul style="list-style-type: none"> - hoge prijs van de nieuwe toestellen - lening en schenking frequent onder jongeren in de settelfase - regelmatig, maar geen dagelijks gebruik + gebrek aan ruimte voor bepaalde toestellen 	<ul style="list-style-type: none"> - angst om niet-conforme, weinig betrouwbare of beschadigde toestellen te recupereren - nieuwe voorwerpen vaak meer economisch/ecologisch - hinderlijk aspect beperkt de herstellingsmogelijkheden thuis - de herstelling kan duurder zijn dan de nieuwe aankoop 	+	+	+	++	-
Boeken, CD's, DVD's, spelletjes	Het transmissieaspect eigen aan de voorwerpen van deze stroom bevordert de stap naar hergebruik	<ul style="list-style-type: none"> - de ervaring van het delen, het plezier van het ontdekken bevorderen de schenking en uitlening, frequent onder naasten - het vaak naar bibliotheken, spelotheken en mediatheken gaan maakt deel uit van de gewoontes - verzamelen als hobby - betreft alle generaties 	<ul style="list-style-type: none"> - de digitalisering van de media maakt hergebruik nutteloos - snelle veroudering van videospelletjes 	++	+	++	++	++ (via bibliotheek, mediatheek)
Gereedschap	Hergebruik vereist een bepaalde expertise of technische begeleiding. Het voorwerp is even belangrijk als de service die erbij hoort.	<ul style="list-style-type: none"> - de nieuwe aankoop kan duur zijn voor occasioneel gebruik - een niet-ingewijde zal er voorkeur aan geven om eerst een techniek uit te proberen - emotionele waarde en idee van intergenerationele knowhowoverdracht bij sommige gereedschappen 	<ul style="list-style-type: none"> - behoeften aan een minimum didactische ondersteuning, of zelfs beheersing van het gereedschap of de machine - kwestie van de betrouwbaarheid van het materiaal voorgesteld voor hergebruik, wat een gevaar kan inhouden voor de veiligheid 	+	+	+/-	++	++ (tussen professionals of tussen particulieren en merken)
Informatica en multimedia	Het hergebruik is in tegenspraak met de technologische evolutie en het merkenspel	<ul style="list-style-type: none"> - het plezier om de uitdaging van de herstelling aan te gaan - reactie op de geprogrammeerde veroudering 	<ul style="list-style-type: none"> - consumptiemodel dat aanzet tot kortstondig gebruik van voorwerpen volgens de mode - hergebruik richt zich meer tot experts dan tot ingewijden - de herstelling is vaak duurder dan de nieuwe aankoop - in het professionele kader: de noodzaak om snel te beschikken over efficiënt materiaal 	++	+/-	+	-	-

5. Besluiten

Met het oog op de huidige uitdagingen op milieugebied zal het economische model waarin we leven onvermijdelijk veranderen. Op zowel individueel als collectief niveau stellen heel wat individuen zich vragen over hun levensprioriteiten, hun waarden en hun plaats als burger. Het engagement van de burgers voor een overgang van de consumptie-, gebruiks- en beheerpatronen van de alledaagse voorwerpen is een doorslaggevende factor voor de toepassing van een meer circulaire beheerlogica van de voorwerpen. In een maatschappij waar consumenten nodig blijft om te bestaan, is het echter niet eenvoudig om gewoontes te veranderen. De overschakeling van een 'klassiek' consumptiemodel naar een meer verantwoorde, doordachte, zelfs collaboratieve consumptie, vereist investering en begeleiding.

Het vijfde Hulpbronnen- en Afvalstoffenbeheerplan (HABP), goedgekeurd in 2018 door de Regering van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, definieert een kader voor het ontwikkelen van hergebruik van apparatuur om aan de vraag van de gezinnen en professionele activiteiten tegemoet te komen. Nieuwe maatregelen zijn bedoeld om de sociale economie te ondersteunen door ervoor te zorgen dat de inzameling wordt behouden en dat de toegang tot de ingezamelde stromen wordt gegarandeerd. Op deze wijze verzekert het plan aan de actoren van de sociale economie de prioritaire en gratis toegang tot de stromen, ingezameld door het Agentschap Net Brussel, in het kader van de toepassing van bepaalde UPV's, door de gemeenten, enz.

Bovendien moet de door de actoren aangeboden service rekening houden met de bijzonderheden van de populaties (soort woonst, gezinnen zonder voertuig, enz.) en hun levensfasen (intrek, vertrek, geboorte, overlijden, enz.). Het HABP voorziet om bewarende en selectieve inzameldiensten ter beschikking van de gezinnen te stellen: 'Hier zal het zaak zijn om de mobiele en tijdelijke infrastructures te combineren met de meer klassieke infrastructures (containerparken, ophalingen aan huis, inzameling in bolcontainers, inzameling via de detailhandelaar, diverse inzamelingen door de sociale economie, Proxy Chimik, ...) in functie van de geanalyseerde behoeften.' Verder zal het Gewest er eveneens op toezien dat de ophaaldiensten voldoende geïntegreerd, professioneel en financieel betaalbaar zijn voor de burger die voor dit pad opteert.

Een consumptie die rekening houdt met hergebruik, doet een beroep op de capaciteit van de consument om anders te denken over zijn relatie tot voorwerpen, wat niet vanzelf gaat en een echte verandering van gewoontes veronderstelt. De aan de personen in de stad gegeven plaats, de rol als burger en als actor van een wijk zijn sleutelementen. Zo opent internet, meer dan een tool, de weg naar nieuwe praktijken door aan particulieren de mogelijkheid te bieden om (opnieuw) expert-actoren van hun keuzes te worden door informatie en adviezen te delen tussen gelijken.

Verschillende criteria beïnvloeden de toepassing van het concept van hergebruik en bepalen de keuze van de ene of andere praktijk. Naast de externe obstakels die verband houden met de lokale context, en de interne obstakels die verband houden met de persoonlijke bezwaren, is de motivatie om een voorwerp in het hergebruikcircuit te introduceren, afhankelijk van: de waarde van het voorwerp, de spoed en de noodzaak om een voorwerp weg te doen of te verkrijgen, de socio-demografische criteria (aanwezigheid van kinderen, sociaal niveau, levensfase). Bovendien vereisen de nieuwe strategieën van hergebruik een inwijding van de gebruikers. In tegenstelling tot de klassieke consumptie, waarvan de regels door iedereen gekend zijn, toont de analyse, voor de meeste initiatieven van hergebruik, een gebrek aan kennis van de gebruikte codes en regels bij personen die deze praktijken niet gewend zijn. Op basis van deze verschillende vaststellingen kon een reeks aanbevelingen geformuleerd worden om de goede gebaren te promoten en de toepassing van nieuwe gewoontes bij de Brusselaars te bevorderen²⁰.

1. Opnieuw zin geven aan het leven van de wijken en gemeenten, omdat de kennis van de andere één van de sleutels is om toegang te hebben tot de dynamiek van hergebruik.
2. Van hergebruik een leuk, stimulerend en voor iedereen toegankelijk thema maken, eerder dan een meer intellectuele, 'liefdadige' en vervelende reflectie.

²⁰ EGÉRIE RESEARCH, 2015

3. Van hergebruik een toegankelijk en geruststellend thema maken door zo veel mogelijk gelijkenis te bieden met het gekende universum van de klassieke consumptie om stress tot een minimum te beperken.
4. De overheden positioneren als partners van de Brusselse burger in zijn beheer van hergebruik door een goede begeleiding te bieden en vertrouwen op te wekken.
5. Ingeval een internetplatform gecreëerd wordt: zorgen dat de site voldoet aan de eisen van de moderne online consument.
6. Voorkeur geven aan het lokale niveau als doorgeefluik en activator van de strategie van hergebruik, omdat dit een bron is van geruststelling en facilitering van de voorbeeldige gebaren.
7. Verwijzend naar de belangrijke rol van het kind als actor van burgerschap, het voorbeeldgedrag vanaf de jongste leeftijd bijbrengen door het aanleren van de technieken van hergebruik op school te bevorderen.

Bronnen

1. LEEFMILIEU BRUSSEL, november 2018, 'Hulpbronnen- en Afvalbeheerplan – Voor een duurzame, sobere, lokale en circulaire consumptie. Voor een afvalloze maatschappij', 78 pp. Beschikbaar op: https://environnement.brussels/sites/default/files/user_files/pgrd_181122_fr.pdf
2. LEEFMILIEU BRUSSEL, 2020, 'Tonnage huishoudelijk en gelijkgesteld afval', Verslag over de staat van het leefmilieu 2015-2018 [link](#)
3. LEEFMILIEU BRUSSEL, 2020, 'Aandeel en afvalbeheer voorbereid met het oog op hergebruik en recycling', Verslag over de staat van het leefmilieu 2015-2018 [link](#)
4. LEEFMILIEU BRUSSEL, 2020, 'Politiek en wetgevend kader, actoren en infrastructuren van het hulpbronnen- en afvalbeheer', gedocumenteerde fiche [link](#)
5. MEDEDELING VAN DE COMMISSIE AAN HET EUROPEES PARLEMENT, DE RAAD, HET EUROPEES ECONOMISCH EN SOCIAAL COMITE EN HET COMITE VAN DE REGIO'S, december 2015, 'Maak de cirkel rond - Een EU-actieplan voor de circulaire economie', COM/2015/0614. Beschikbaar op [\[https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0614\]](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FR/TXT/?uri=CELEX%3A52015DC0614)
6. DE BRUYN, R, april 2017, 'Qu'est-ce que l'économie sociale ?' [\[https://www.ecoconso.be/fr/content/quest-ce-que-leconomie-sociale\]](https://www.ecoconso.be/fr/content/quest-ce-que-leconomie-sociale)
7. DEDICATED, 2018. 'Barometer van de opinies en het gedrag van de Brusselse bevolking in milieuzaken', studie voor rekening van Leefmilieu Brussel
8. EGÉRIE RESEARCH, 2015, 'Analyse qualitative des comportements de réutilisation et de réparation des produits en région de Bruxelles-Capitale à l'aide de focus-groupes', niet-gepubliceerd document
9. FEDERAAL MINISTERIE VAN ENERGIE, LEEFMILIEU EN DUURZAME ONTWIKKELING, oktober 2016, 'Samen de economie doen draaien dankzij de circulaire economie in ons land', 23 pp. Beschikbaar op https://www.health.belgium.be/sites/default/files/uploads/fields/fpshealth_theme_file/econ-circ-fr-light.pdf
10. RESSOURCES, 2017. 'Observatoire de la réutilisation Wallonie/Bruxelles – Edition 2017', 29 pp.
11. RESSOURCES, 2018. 'Observatoire de la réutilisation Wallonie/Bruxelles – Edition 2018', 34 pp.
12. SONECOM, 2016, 'Sondage du comportement relatif à la réutilisation et à la réparation de produits en Région de Bruxelles-Capitale', niet-gepubliceerd document

Auteur(s) van de fiche

BABAR Louise

Revisie: VERBEKE Véronique, PEETERS Maddy